

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ГУМАНИТАРНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӨОЖ 82-7

ХҒТАР 17.07.41

DOI 10.56525/KWAZ7542

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТІЛ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМДАРЫ

*ҚАБЫЛОВ Ә.Д.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті,

Ақтау қ., Қазақстан

E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz

ЖАЙЛАУОВ Б.С.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті,

Ақтау қ., Қазақстан

E-mail: baktybay.zhailovov@yu.edu.kz

***Корреспондент авторы: adilet.kabylov@yu.edu.kz**

Аңдатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың әдеби-шығармашылық мұрасы ауқымды және жан-жақты тақырыптарды қамтиды. Түрлі жанрдағы әдеби-көркем шығармалармен қатар, жазушы публицистикалық, танымдық-зерттеу еңбектерімен де халқымыздың рухани дамуы жолында еңбек етті. Соның ішінде қазақ халқының тарихы мен тілі, рухани болмысы мен салт-дәстүрі, мәдениеті мен көрнекті тұлғалары туралы ой-пікірлері көптеген мақалаларында, сөйлеген сөздерінде көрініс тапты. Еліміздің тәуелсіздік алуына тікелей куәгер болып, оның заңнамалық негізін жасақтауға атсалысып, жазушылық қызметпен қатар қайраткерлігімен де зор үлес қосты. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін алуына белсене араласып, оның дамуының проблемалары туралы көптеген мақалалар жазды. Қоғам мен тіл дамуының арғы-бергі тарихын зерделеп, бодандықтан бостандыққа шыққан халықтардың ана тілінің тағдыры үшін күресінің тарихынан сабақ ұсына отырып, қазақ тілінің қызмет аясын кеңейту, ана тілінде білім беру бағытында құнды ойлар айтты. Жазушының еліміздің тәуелсіздік алу кезеңіндегі көптеген сөйлеген сөздерінде, «Ана тілімізді ұқыпты пайдаланып, келешек ұрпаққа кемелдендіре жеткізу – абыройлы іс», «Біздің тіліміз – ең басты байлығымыз», «Тіл туралы ойлану – бәрі туралы ойлау», «Ұлттық руханиятымыздың өзегі – тіл» т.б. мақалалары мен сұхбаттарында тіл мәселелерін кеңінен көтеріп, салиқалы ойларын ортаға салып отырды. Жазушының тәуелсіздік пен тіл мәселесін тереңнен қозғап, жан-жақты толғаған еңбегі – «Тіл және тәуелсіздік» атты тарихи-танымдық зерттеуі. Ол мақала-эссе түрінде 2006 жылы «Егемен Қазақстан» газетінің бірнеше санында жарияланып, 2007 жылы Астана қаласындағы «Ер-Дәулет» баспасынан жарық көрген осы аттас кітапқа жеке тарау болып енген. Бұл өте дер кезінде жазылған және қоғамдағы күрделі тіл мәселесіне байыптылықпен қарап, салиқалықпен ой айтқан, мемлекеттік тіл мәселесінің маңызын ашып берген еңбек болды. Сол кездегі мемлекет басшысының тіл жөніндегі сұхбатынан кейін жазылған бұл еңбек «Қазақстан болашағы – қазақ тілінде» деген

қағиданың мән-маңызын ашып, қоғам өміріндегі тілдің маңызы, оның ұлттық мемлекет құру мен қоғамды топтастырудағы орны туралы сонау ерте заманнан бергі тарихтан тартып, адамдар қауымы, қоғам, мемлекет, отарлық пен бодандық, бостандық пен тәуелсіздік секілді тірек ұғымдардың аясында Тәуелсіздіктің баяндығы үшін тіл дамуының маңызын түрлі дерек-қисындармен дәлелдейді. Мақала осы еңбектің мән-маңызын ашуға арналған.

Кілт сөздер: тіл, қоғам, тарих, тәуелсіздік, отарлау саясаты, бодандық, өркениет, тұрақты даму.

Кіріспе. Қазір Қазақстан үшін тіл мәселесі – өте өзекті мәселелердің бірі екені жасырын емес. Сан ғасырлық даңқты тарихы бар Қазақ Елі Тәуелсіздікке ие болып, өз алдына мемлекеттігін қалыптастырған кезде, ата-бабаларымыз көк найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен сақтап, ұрпақтарына аманат еткен осынау ұланасыр мекенді сақтап қала аламыз ба деген сұрақ әлі күнге дейін күн тәртібінен түспей келеді. Әлемдік жаһандану жағдайында ел болып қалу-қалмауымыз саяси, экономикалық, әлеуметтік бірнеше себептерге байланысты болса, солардың ең бастысы – рухани байлығымыздың көзі, аса қуатты рухани қаруымыз – ана тілі. Сол ана тіліміздің – тәуелсіздік бастауында мемлекеттік тіл мәртебесін алған қазақ тілінің бүгінгі жағдайы көңіл көншітпесе, ертеңгі болашағы да бұлыңғыр көрінеді. Бірнеше ғасырға жалғасқан патша үкіметі мен кеңестік биліктің отарлық саясатының зардабын тартып, теперішін көп көрген халқымыздың тәуелсіздікке қол жеткізген кезінде азаматтарымыздың азаттық санасы, ұлттық намысы мен азаматтық жауапкершілігі еліміздің ертеңі үшін сенім қалыптастыруға жеткіліксіз болып отырғаны жасырын емес. «Тіл ұлтпен бірге өркендеп, дамып отыратындықтан да ол бүкіл бір халықтың таным-түсінігінің, парасат-пайымының, көрген-білгенінің бәрін жинақтайтын қазыналы сарайына айналған. Өз тілінен қол үзген адам сол рухани байлықтан сусындай алмайтындықтан ұлтының қасиеттерін бойына сіңіре алмай, өз ұлтынан жырақтап қалады», – дейді лингвист ғалым Ш.Құрманбайұлы [1, б.10-11].

Кезінде Мұстафа Шоқайдың: «Ұлттық рухсыз ұлт бостандығы болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлттың азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді» [2, б. 187], – деп жазғанындай, ана тілінің тағдырын ұлттық рухтың жасампаздығы ғана алып шығады.

Қазақ тілінің тағдырына алаңдап, оның қолданыс аясын кеңейту, мемлекеттік биік мәртебесін қамтамасыз ету, тіл байлығы мен көркемдігін практикалық тұрғыдан айқындап беру бағытында еңбек еткен қайраткерлер мен шығармашылық тұлғалар аз емес. Кеңестік кезең мен тәуелсіздіктің алғашқы ширегінде сол бағытта қайраткерлігімен де, қаламгерлігімен де зор үлес қосқан тұлғалардың бірі – Ә.Кекілбаев. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру мәселесі көтеріліп, оған қарсылардың да аз болмағаны, сол бір тағдырлы шақта Парламент қабырғасында қызу пікірталастар болып, тіл тағдыры талқыға түскені әлі де көпшіліктің есінде.

Жазушы Ә.Кекілбаев – шынында да, қазақ тіліне бір кісідей қызмет еткен тұлға. Ол қазақ тілінің тағдырына қашан да алаңдап, ол туралы сөйлеген сөздері мен мақалаларында үнемі айтып отырды және өзі де қаламгер ретінде ана тілінің тазалығы мен көркемдігін, бейнелеу өресі мен әмбебаптығын көркем шығармашылығымен дәлелдеп берді. Ғалым-қайраткер С.Абдырахманов: «Ә.Кекілбаевтың азамат, қаламгер ретінде қалыптасу жылдарында тілтану мәселелері тілшілердің, академиялық сипаттағы мамандардың, ақын-жазушылардың, мәдениет өкілдерінің ғана айналысар шаруасы болудан қалып, қоғамдық-саяси өмірдің алдыңғы шегіне шыға бастаған еді. Оның жалпы тілдің табиғаты, соның ішінде қазақ тілінің болмыс-бітімі туралы көзқарастары сондай тарихи ахуалда орныққан деудің жөні бар», – жеп жазады [3, б. 169].

«Тіл және тәуелсіздік» атты еңбегі – осындай күрделі мәселеге тереңнен бойлап, жан-жақты ашып көрсеткен туынды. «Автор мұнда, эссенің тақырыбы айтып тұрғандай, тарих қойнауына кеткен ықылым замандардан бергі тіл мәселесін, еліміз өз Тәуелсіздігін алған кезеңдегі қазақ тілінің қоғамдық өмірдегі алуы тиіс орны жөніндегі мәселелерді тереңінен көтереді» [4, б. 708-709]. Еңбектің кіріспесінде атап өткендей, автор кіндік пікір – «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» деген қағиданың «ұлттық тәжірибенің де, әлемдік тәжірибенің де тұрғысынан қаншалықты дәйекті екенін» нақты факторлармен, өмірлік-тарихи қисындармен дәлелдеуді мақсат еткен.

XX ғасырдың басында алаш арыстарының «қайткенде қазақ елін мемлекет қыламыз» деген арман-мақсаттарының тініндегі «Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқумен түзеледі... Елді түзетуді біз әуелі бала оқытуды түзеуден бастауымыз керек» [5, б. 252], – деген тілектің «оқу жайына», «оқыту жайына», әсіресе «қазақша оқу» жайына ерекше мән бергендерін атап өтеді.

«Халықтардың мәдени ерекшелігін белгілейтін ең қуатты тарихи, психологиялық, тілдік – үш фактордың ішіндегі ең айқын көзге түсетіні де – тіл. Сондықтан да, отаршылық қай заманда да ең алдымен сол үшеуін, әсіресе тілді ерекше нысанаға алған. Тарихи сананы жою арқылы ұлттық психология жоғалады. Ол екеуі тілдің ұмытылуына әкеліп соқтырады. Ал бұл үшеуінен бірдей айырылған соң ешқандай этникалық, мәдени дербестік жайында сөз етудің жөні келмейтіні өзінен-өзі түсінікті», – дейді Ә.Кекілбаев.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала жазушының тіл туралы толғамдарына шолу жасап, қазақ тілінің тағдыры мен оны дамыту жолдары туралы ойларын, негізінен «Тіл және тәуелсіздік» атты еңбегін талдауға арналған. Мақаланың жазылу мақсатына орай түйінді ойларының негіздемелері мен тұжырымдарына маңыз беріледі. Адамзат жаратылысы мен қоғамның түрлі даму кезеңдеріндегі қарым-қатынас, тіл мен жазудың пайда болуы, өркениет кезеңдері, отаршылдық пен бостандық, билік пен ғылым, қоғамның даму мәселелері секілді маңызды мәселелерді қамти отырып, тіл дамуындағы халық тәуелсіздігінің орны жайындағы автордың ойларына түсініктеме беріледі.

Зерттеу барысында жазушы көсемсөзінің көркемдік ерекшеліктерін танытатын, тіл туралы ой-тұжырымдарының сырын түсінуге септесетін әдеби талдау, тарихи-функционалдық, психологиялық, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижелері. Бұл еңбек «Өңгімені әлімсақтан бастасақ», «Өшпенділік өзгешелікті өгейсітуден басталады», «Әлімжеттік пен әділет», «Заманнан заман оралған...», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Ұлт бостан болмайыншы, адам бостан бола алмайды», «Тіл мерейі – ел мерейі» деп аталатын жеті тараудан тұрады. «Өңгімені әлімсақтан бастасақ» атты бірінші тарауда адамзаттың жаратылысы туралы эзотеристік қисындар және ғылыми теорияларға тоқталудан бастайды. Эзотеристер пайымдайтын адамзат нәсілінің бес буынына шолу жасай келіп, зайырлы ғылымның ғарыштану, ғаламтану, адамтану, табиғаттану, қоғамтану зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып жасаған тұжырымдарына тоқталады. Ғаламдық эволюциялық дамудың ғарыштық, биологиялық және мәдени деп аталатын үш кезеңі болса, ғарыштың эволюцияның басталғанына 10-15 миллион жыл өткенін айтады. Жер планетасында бұдан 4-5 миллиард жыл бұрын тіршілік пайда болып, 2 миллиардтай биологиялық түр өрбісе, олардың қоршаған ортаға бейімделуінен эволюцияның биологиялық кезеңі басталды. Бұдан 70 миллион жыл бұрын сүтқоректілердің жоғары тобына жататын адам тектес жан иелері жаратылып, олар осыдан 4-5 миллион жыл бұрын жануарлар әлемінен ірге ажыратып бөлініпті. Бұдан 350-150 мың жыл бұрын ақыл-есі бар бабаларымыз өмір сүрсе, ал бүгінгі бізге ұқсайтын екі аяқтылар бұдан 50 мың жыл бұрын дүниеге келген. Алғашқы ағаш басында өмір сүрген адамға ұқсайтындар дриопитектер («ағаш басының хайуаны»), жерге түсіп екі аяқпен жүргендер австралопитектер («оңтүстік адамдары») деп аталыпты. Одан кейін, бұдан 700 мың жыл бұрын шамасында шыққан питекантроптар 20 түрлі тас құралдарын, бұдан 250-40 мың жыл бұрынғы неандерталдар 60 түрлі тас құралдарын, ал осыдан бар болғаны 40-30 мың жыл бұрын көрінген ақылды адамдар (*homo sapiens*) 90 түрлі тас құралдарын иемденіпті.

Осыдан кейін тіл мен сананың дамуына сара жол ашылды, оған жартастардан табылған суреттер айғақ болады. Ертедегі адам баласының сонау үңгірлер мен кеуектерді мекендеген кезеңдерінен бастап, ілкідегі алғашқы тілдің пайда болуын бағзы адамдардың фатостық қатынастарынан таратады. «Фатос – грекше «үн қатысу» деген сөз. Тас қараңғыдағылар маңайында басқа мақұлықтардың бар-жоғын білмек болып, дауыстарын шығарып, үн қатысқан. Сонда таныс дауыстар жауап берсе, жандары жай тапқан» [6, б. 238], – дей келіп, осылайша ұдайы өзара үн қатысып тұрғандардың ақпарат алмасуының тұрақты жүйесі қалыптасуынан әзелгі тілдердің пайда болғанын айтады.

Адамның даму процесі өте ұзаққа созылған, ол кездегі екі аяқтылар тек бас бағып, бала табудан басқа мұраты жоқ өзге жануарлардан өзгешелене қоймаған. Тек «ақпарат алмасу дамыған мәдени даму кезеңінде ғана эволюция шындап қарқын ала бастаған секілді». Адам

баласының жануарлардан ірге ажыратқанына бір миллион жыл болса, содан бергі уақыттың 99%-ы терімшілік пен аңшылыққа кетіпті. Соның себептеріне үңілген автор одан кейінгі кезеңдегі адамдардың қоныс аударуы, аштық салдарынан өмір салтын өзгертуге мәжбүр болып, өндірмелі шаруашылыққа көшуін баяндайды. Адам санының көбеюіне байланысты әлеуметтену үрдісі де үдей түседі. Адамдардың әуелі руларға, сосын тайпаларға бірігуі қандастық жолмен жүзеге асады. Шаруашылық жүргізетін кеңістікті бірлесіп ұлғайту ықпалдастықтың аясын кеңейтіп, бірнеше тайпа бірігетін тайпалар одағын құруға алып келеді. Осылайша бұрынғы қандастық жолмен ынтымақтасу енді аумақтастық жолына ауысып, халық (ұлыс) деп аталатын жаңа этностық бірлік пайда болды. Аталмыш этностық бірлік кейде бір тілде сөйлейтін, кейде әр текті тайпалардан құрылды. Мұндай үрдіс барысында ең күшті, саны көп бір тайпаның тілі ортақ тілге, ал қалғандары диалектілерге айналыпты немесе біржолата жоғалыпты. Тілдері, мәдениеті ұқсас, қоныстары шектес тайпалардың ұжымдасуы, одан әрі бірігуі ұлтты туғызды. Бір этностық топтың өкілдері екінші сондай топтың ортасына тап болып, бірте-бірте өз сипатын өзгертіп, өзгелердің сипатына көшуі – сіңісу (ассимиляция), ал мұндай түбегейлі құбылуға ұшырамай, дербестіктерін жоғалтпай, бірнеше этникалық топтың күш біріктіріп даму жолындағы әрекеттері – ықпалдасу (интеграция) деп аталады. Автор осындай үрдістердің жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуына қаншалықты атсалыса алатыны туралы пайымдайды.

«Өшпенділік өзгешелікті өгейсітуден басталады» деген екінші тарауда отырықшылар мен көшпенділер арасындағы айырмашылыққа тоқтала келе, олардың өмір салтына байланысты өзара қатынасының сырына үңілтеді. Көшпенділердің арасында бірдейшілік (эгалитаризм) мен ұжымшылдық (коллективизм) орнығып, қанағатшылдыққа баулығанын, оларда аңшылық, балықшылық пен терімшілікпен шұғылданудың ұзақ уақытқа созылғанын, өзара ықпалдастық күшейген тұста көшпелі мал шаруашылығының пайда болғанын баяндайды. Көшпенділер күні бойы ат үстінен түспейтін аламандыққа ауызданып, жан-жағына жаугершілік дәурен кештірген. Көшпелі империялар көбейген. Олар қандай мықты отырықшы елдерді де оп-оңай ойсыратып отырған. Оның мысалын көптеп келтіріп өтеді. Жаңа жерлердің ашылуы, отарлаушылықтың күшеюі, халықтардың араласуы мен оның түрлі салдары, кейбір мемлекеттердің жойылу себептері, отаршылдықтан тәуелсіздікке ұмтылу секілді мәселелер нақты мысалдар негізінде баяндалады. «Алғашқы мемлекеттер құрылған кезден бастап тілдің ел өмірінде алар орны барған сайын үлкейе бергені, тіл арқылы ұғымдардың күрделенгені, ұжымдасу мен әлеуметтесудің барлық сатысы тілдің көмегімен өткендігі, діни кітаптарды өзге тілдерге тәржімалау, заңдар шығару арқылы тіл көкжиегі де кеңейгені баян етіледі» [Абдрахманов 3, б. 171].

«Әлімжеттік пен әділет» тарауында отарлау үрдісінің тарихына тоқтала келе, оның әсіресе Азия елдерінде қалай жүргізілгенін баяндайды. Азияны отарлау Америка мен Африканы отарлаудан гөрі әлдеқайда ұзаққа созылғаны, капитализмге аяқ басқан Ресейдің шығыс базары мен ресурстарына қызығып, ашық экспансияға жүгінгенін, оның қалай жүргізілгенін айтады: «Ресей әлгі қылықтарын халықтарға азаттық әперушілік, өнер-білім әкелушілік ретінде сипаттады. Өздерін өркениет дүниесін құтқарушылар ретінде марапаттады» [6, б. 278]; «Отаршылардың көпшілігі бодандарының өз ықпалдарынан тысқары, өздерімен өздері болып қалғанын да ұнатпайды. Тілін, мәдениетін тезірек ұмытып, отарлаушылардың үрдісіне тезірек көшкенін қолай көреді. Сондықтан да, ассимиляция мен аккультурацияға көбірек жүгінді» [6, б. 284]. Сондай мақсатпен, Н.К.Остраумов айтқандай, орыс үкіметінің жергілікті халықтарды өздеріне сіңістіруге, ол үшін орыс-түземдік мектептер ашуға көп күш жұмсағаны көрсетіледі [7, б. 98-111]. «Орыс-түземдік мектептің Ресейдің ұлт саясатындағы тұрақты ұғым болып қалғандығы кеңестік дәуірдегі аралас мектептердің дәурендеуі – соның айқын дәлелі. Ол халықтардың табиғи тілдерінің дамуын қолдан тежеп, ағарту ісін ұлттық дамудан гөрі ұлтсыздандыруға қызмет еткізудің бірден бір тәсілі еді», – дей келе автор: «Осы заманғы ғылым әдетте адамның өз ана тілінде жақсы ұғып, жақсы сөйлей алатындығын, сондықтан балаларды өз ана тілдерінде оқытқан аса тиімді екендігін дәлелдеп отырғандығын» алға тартады [6, б. 286]. Кеңестік кезеңнен қалған сол үрдістің – аралас мектептің Қазақстанда әлі күнге дейін көптігі – сол отаршылдық салқынынан әлі де айықпағанымызды, еліміз тәуелсіздік алса да, отарсыздану процесінің жүрмегендігін көрсетеді.

Тілдер жазбаша және жазбаша емес деп бөлінсе, жазбаша тіл ғана бала оқытуға жарамды болмақ. Барлық тілді де жазбаша тілге айналдыруға болады. Осыдан келіп «оқыту тілі» деген ұғым шығады. «Ал оқыту тілі бола алған тіл әлеуметтік салада тіл атқарар қызметтің бәрін де атқара алады. Мемлекеттік тіл де, ақпарат тілі де бола алады» [6, б. 286]. Автор отаршылардың байырғы тілдерге деген құйтырқы саясатының астарына тоқталады. Мысалы, көптеген елдерде байырғы тілдерде білім тек мектеп көлемінде беріліп, жоғары мектептерде ол тек пән ретінде оқытылып, негізгі мамандық беру тілі ретінде пайдаланылмайды. Өйткені, «байырғы тіл сауат ашудан бастап, қай мамандық бойынша да жоғары білім алуға толықтай пайдаланылған күнде ғана, шын мәніндегі білім алу тіліне айнала алады. Тек сондай жағдайда ғана ол толыққанды мемлекет тіліне, бүкіл мемлекеттік құрылыстың толықтай қызмет атқару құралына айнала алады. Өйткені, тек сауат ашу құралы деңгейінде қалған тіл толыққанды теңдікке ие бола алмайды» [6, б. 287]. Ондай тілді ғана пайдаланған адамдар өз тілінде құқықтарын жүзеге асыра алмайды. Байырғы тілде жазуға ие қылып, дабыра түрде әлеуметтік статус беру ешқандай да оны дамытқандық немесе қорғағандық емес, әшейін көзбояушылық болып шығады. Мұндай жағдай тілдің қолданыс аясынан шығып қалуына алып келеді немесе оларды үйшілік, тұрмыстық, фольклорлық деңгеймен шектеуге алып келеді. Сөйтіп оларды үйренуге, білуге деген сұранысты төмендетеді. Қолданыс аясы тарылғаннан кейін көптеген тілдер біртіндеп өлі тілге айналады. Тілді «тірілей өлтірудің» тағы бір жолы – сөздік қорды шұбарлау, кірме сөздерді көбейту, өзіндік сипатынан айырып дүбәра тілге, тіпті диалектіге айналдыру. Кешегі патшалық, кеңестік кезеңде осындай жағдайды біздің тіліміз де басынан кешті.

Еңбекте осындай тілдің қоғамдық қызметі мен даму жолдары және керісінше, қолданыстан шығып, бірте-бірте жойылу себептері туралы нақты дерек-дәйектермен көрсетілген пайымдар мол. Мысалы, патшалық Ресей мен кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізілген саясаты туралы автор былай деп жазады: «Ресейдің ішкі тәртібіне жақындаттыру тек ондағы билікті қадағалауды күшейтуден басқа ешқандай өркениетшілдік мақсатты көздеген жоқ. Столыпын тұсындағы жер реформасы кезіндегі қазақтардың құнарлы жерлерін іштен келген шаруаларға тартып әперіп, өздерін шөл аймақтарға қуып салу да сол баяғы «өз буына өздерін тұншықтырудан» басқа ештеңе емес еді» [6, б. 289]; «Ақ патша» тұсындағы бұл саясат «қызыл революция» тұсында шетаймақтарды алдарқату мақсатында «автономияландыру», «егемендендіру» мезіреттеріне ұшырап, тілдік реформалар қолға алынды. Бұл да бірақ орталықтан шыққан өркениетшіл қамқорлықтан емес еді. Жергілікті ұлт-азаттық қозғалысының дүмпуі еді. Кеңестендіру мен ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеу ақ патша тұсындағы саяси қадағалауды күшейтетін жазалаушы саясаттың «табысты» жалғасы еді» [6, б. 290]; «Ал екінші дүниежүзілік соғыстың басынан басталған өлке экономикасын «өркендету» былайғы классикалық империализмнің айла-амалдарын түгелге жуық қайталады. Соғыстан кейінгі қызыл тоталитаризм кемелденген отаршылдық жүргізетін ұлтсыздандыру саясатын толық қалпында ашық та, жасырып та жүзеге асырып бақты» [6, б. 290].

Тіл тағдырын, әлемдік тілдердің даму үрдісін тарихи дамудың аясында, қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік құбылыстар арнасында қарастырған автор отарлық бұғаудан босаған халықтардың да оп-оңай еркін даму жолын түсе қоймайтынын, әсіресе тіл саясатында өткен кезеңдердің салқыны сақталатынын да көрсетеді. Біздің тәуелсіздіктің отыз жылын артқа қалдырсақ та, әлі күнге дейін ана тіліміз – мемлекеттік тілді дамыта алмай отырғанымыздың себебін осы тұста ашып көрсетеді: «Тіл – отарланудың ахуалын қалай айқын бейнелесе, отарлықсыздандудың ахуалын да сондай дәл ашып береді. Тілдік отарлану қандай күшті болса, тілдік отарлықсыздану да сондай күрделі болады. Тіл реформасы тәуелсіздік алмаған қай мемлекетке де оңай тимеген» [6, б. 290], – дей келіп, оған Балқан елдерінің, Азия мен Африкадағы мемлекеттердің бастан кешкен тәжірибелерін мысалға келтіреді. Көптілді елдердің мемлекеттік тілді таңдауы орасан қиындықтар тудырады. Ұлттың тұтастығын сақтауға қауіп төндіреді. Сондықтан бір емес, бірнеше мемлекеттік тіл таңдаған мемлекеттер жетіп артылады. Бұрынғы отарлаушы тілдерді сол статусында қалдырған елдер де аз емес. Тіпті мемлекеттік статус берілмеген жағдайда да олар мектептегі негізгі оқыту тілі ретінде қалып отыр. Оның басты себебі, «Ол тілдерде берілмеген білімге сенбейтіндер көп. Бұл, әсіресе, үстем тілдерге бауыр басып қалған өгей ене бауырсақ жағымпаз элита мен жаңа іскер қауым тарапынан жиі ұшырасады. Бұл бұрынғы жергілікті тілдердің білім беру тіліне айналуына

кедергі келтіруде» [6, б. 292]. Міне, тәуелсіздік алғанымызға отыз жылдан асса да, елімізде қазақтардың саны 75%-ға жетіп қалса да, қазақ тілінің әлі күнге дейін тұғырына қона алмай, қоғамдық өмірдің барлық салаларында қолдануға өріс аша алмай отырғанының негізгі бір себебін осы арадан көреміз. «Кезінде М.Шоқай батысша тәрбиеленген зиялылардың аянышты жері олар рухани жақтан өз халқына өгей болып қалады, басқа жақтан жинаған білімдерін өз халқының өмірімен бірлестіре алмайды. Сондықтан оны халқы да пайдаланбайды деген болатын» [8, б. 82]. Бәрі де, рухтың пәстігі, ұлттық сананың оянбауы мен ұлттық намыстың кемшіндігіне келіп тіреледі. Елімізде қазақ тілінің дамуына кедергі болып отырған алдымен өз қандастарымыз екенін амалсыз мойындауға тура келеді. Жазушы айтқандай, «үстем тілдерге бауыр басып қалған өгей ене бауырсақ жағымпаз элита мен жаңа іскер қауымның» бойына сіңіп қалған орыс тілінен айырылғысы жоқ. Рухани тәуелсіздікке жетпегеніміздің дәлелі бұл. Ол үшін, автор айтқандай, «санамызды тезірек тәуелсіздендіріп, ұлттық дамуымызды ойдағыдай жетілдіруіміз керек».

Рас, көп ғасырлық бодандық бізді ассимиляцияға түсіріп үлгере алмады. Көшпелі елдердің көбінесе бір тілде сөйлейтіндігінен лингвистикалық өміршендігіміздің пайдасы осыдан көрінеді. Алайда, ең қорқыныштысы – өз мәдениетімізді өгейсініп, өзге мәдениетке бауыр бастыратын аккультурацияға ұшырағанымыз шындық. Оның зардабының әлі қанша уақытқа созылары беймәлім.

«Заманнан заман оралған...» деген тарауда көшпенділерге тән монолингвизмді, ғұн заманынан бері қарай орасан үлкен территорияда созылып жатқан малшы-жаугерші этностық топтардың бір тілде сөйлегенін, үйсін, қаңлы, оғыз-түрік, түркеш, қыпшақ мемлекеттері заманында шекарасы бөлек болғанмен, тіл әрұдайлығы болмағанын айтады. «VIII ғасырда Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін, түркітілдес тайпалардың мәдениеті, өнері, әдебиеті, тілінің өркендеген жері Қазақ даласы болды. Ежелгі дәуірдегіхалық тарихындағы көрнекті оқиғалар туралы поэзиялық дастандар, шежірелер мен аңыздар, өлең-жырлардың сақталуының екі жолы болған. Бірі – фольклорлық үлгі дәрежесінде халық аузында сақталды; екіншісі – жазба ескерткіш ретінде тас кітаптарға түсу арқылы сақталды. Жазба әдеби ескерткіштер арқылы әліпби жасау сияқты аса зор мәдени, тарихи құбылыс жүзеге асты» [9, б. 48]. Орта ғасырларда ислам діні өркендеп, мәдениет өркендеді. М.Қашқари, Ж.Баласағұн, Қ.Иассауи, С.Бақырғани сияқты даналардың еңбектері жазылды. Алтын Орда империясының басты түсінісу құралы қыпшақ тілі болғаны, ал оның қайнар көзі бұрынғы қыпшақ, қазіргі қазақ даласы болғаны мәлім. «Содан бері қазақтар сол баяғы атамекенінде ешқайда табан серппей баянды мекендеп келеді. Сол баяғы сөйлеген тілінде сөйлеп келеді» [6, б. 299]. Ресей империясы қанша бодандықтың бұғауына икемдесе де, халқымыздың тілін, руханиятын, салт-санасын ойрандай алмады. Түрлі кезеңдерде жерімізді Ресейдің әр губерниясына телігенімен, елдің іргесі сөгілмеді, аралас-құралас боп келді. Қазақ тілі де қатынастың тілі болып келіп, жазбаша әдебиеттің тіліне айналды, Абай сияқты кемеңгерлерді берді. XX ғасырдың басында танзиматтық, жәдиттің жаңарудан да шет қалмады, тілдік реформаларға белсене қатысты. Ы.Алтынсарин секілді ұлт ұстазы Ильминскийден оқып, соның көмегіне жүгінгенімен, оның миссионерлік ықпалында кетпеді. Оның ірі қалаларда оқыған шәкірттері де XX ғасырдың басында қазақ руханиятына еңбек етіп, өлшеусіз үлес қосты. Орталық билік Орта Азия түріктерінің рухани бірлігіне тұсау салмақ болып, жаңа жазудың жаңа графикада болуына мүдделі болды. Соның салдарынан қазақтар әуелі латын, кейін кириллицаға көшіп, жазуын бірнеше рет өзгертті. Әрқилы графикаға ауысқандықтан түркі халықтары бір-бірінен қол үзіп қалды. Бұдан телдік реформалардың саяси мақсатты көбірек көздегенін көреміз. Кеңестік кезеңде аккультурация қарқыны Қазақстанда мықтап жүрді. Орыс тілін білетін қазақтар саны жағынан алға шығып, 1970 жылы 52,3 %-құрады. Ал қазақ тілін білетіндердің саны 30 %-ға жете жаздады. «Екпінді құрылыс аймағына» айналған Қазақстанда қазақтарға өндірісте жұмысқа тұру қиын болды. Басшылық қызметті айтпағанда, қатардағы жұмысшы болу оңайға түспейтін. Ал атақты желтоқсан оқиғасынан кейін қазақ жастарының қуғын-сүргінге ұшырап, қысым көргені белгілі. «Түптеп келгенде, ана тілінді құрметтеу – басқалардан артық тұрудың құралы емес, туған анаң мен атаңды сыйлағаның сияқты өз халқың мен мәдениетінді қалтқысыз қадірлеудің ең басты қағидасы болуға тиісті. Алайда, кешегі біртүлдік шовенизм мен волюнтаризм бұл гуманистік қағиданы атымен ұмытқызып, тал бойыңа анаңның ақ сүтімен

бірге дарытуына тиісті төл тілінді білуді немесе білмеуді адамгершіліктен атымен жүрдай саяси цинизм мен мансапқорлық саудагершіліктің әрі итеріп, бері жыққан қақпақылына түсіріп жіберген түрі бар», – деді автор [6, б. 307].

«Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген тарауда жазушы кеңестік кезеңдегі қазақ тілінің басынан кешірген жағдайына шолу жасап, тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттік тіл мәртебесін алу қаншалықты қиын болғанына тоқталады. Иә, қаншама шабуылға ұшыраса да, ұлттық сана үшін күрестің тоқтамағаны шындық. Тіл үшін күрес те кеңестік билік жылдарында тоқтап көрген емес. Ұлттың рухын көтеру жолында әрекет еткен Б.Момышұлы секілді қайраткерлер болды. Ұлттық руханият үшін күрескен, еңбек еткен зиялыларымыз қуғын көрді. Кеңестік билік ұлттық ғылыми шығармашылыққа алауыздықтың дертін жапты, ұлтшылдықпен айыптады. Қазақ мектептері азайып, аралас мектептер қаптады. Мұның соңы атақты Желтоқсан оқиғасына ұласты.

Қайта құру кезеңінде ана тілімізге мемлекеттік статус алып беру мәселесі күн тәртібіне қойылса да, оны жүзеге асыру оңай болған жоқ. Алғашқы Тіл туралы заң Жоғары кеңесте қаралған сол бір кезең туралы жазушының өзі былай деп еске алады: «Кенет кезекті үзіліске шығардың дәл алдында сессияны жүргізіп отырған Қилыбай Медеубеков: «Сөз сессияға қонақ ретінде шақырылған жазушы Кекілбаевқа беріледі», – деді. Зал да аң-таң, мен де аң-таңмын. Өз құлағыма өзім сенбей, мінбеге беттедім. Көтерілсем – қарсы алдымда: «Бұл не дер екен?» – деп анталасқан таныс көздер мен таныс жүздер. Алуан ұлттың азаматтары. Арасында күнде көріп жүрген орыс әріптестеріміз де бар екен. Әңгіме назарын әдейі соларға тіктедім. Әріден қозғауға жер тар. «Немене, кеше ел басына күн туғанда, тар үйімізден орын ығысып, төрімізді ұсынғанда, тартыңқы дастарқанымызды алдарыңызға жайып, жарты күлшемізді ауыздарыңызға ұстағанда, біз күндердің күнінде, бүгінгідей демократия орнатып кемелденеміз деп жатқан заманда, өз үйімізде өз тілімізде сөйлеу үшін мына сіздерден бүйтіп жылап тұрып рұқсат сұраймыз ғой деп ойлап па едік?!» – деуге мәжбүр болдым» [6, б. 310-311 б.].

Автор тәуелсіздік туын көтергенімізге 17 жыл өтсе де, бүгінгі ұрпақтың көпшілігінің «азаматтық намысы сол баяғы бетегеден биік, жусаннан аласа қалып отырғандығын» қынжыла айтады. «Бүгінгі мемлекеттік тіліміздің адымын аштырмай тұрған – осы заманғы ақыл-ойдың биігіне көтеріліп алған өрелі элитаның өз деңгейінен қарағанда кенде жатқан байырғы тілді қомсынғандығы емес, кешегі бодандық сана бүгін әр нәрсеге бір құмартқан әуені сипатқа ауысып, утилитарлық пайдакүнемдіктің тығырығына тіреліп, өзімен қоса бүкіл ұлттық сананы да сол тұйыққа қамап, шығарғысы келмейтін салбөксе самарқаулықтан», – дейді [6, б. 313].

XX ғасырдың басында алаш оқығандарының қазақ тілі үшін атқарған еңбектерінің тағылымы айтарлықтай. А.Байтұрсыновтың халыққа білім беру, қазақша оқыту, оқу құралдарын түзу бағытындағы бастамалары мен еңбектері кейін жалғасын таппай, кеңес үкіметі ұлттық дамуды жүзеге асырмай, «орыспен орыстай болып сіңісіп кету» саясатын ұстанды. «Орыспен орыстай болып сіңісіп кету» – біздегі білімділіктің бірден-бір критерийі болды. Бұл арқылы жекелеген адамдар өскенімен, ұлт өспейтіні белгілі. Ұлт тек ұлттық даму арқылы өсері аян. Ол үшін ана тілінде білім алу толығымен жүзеге асуы керек еді» [6,316].

Тәуелсіздік алғаннан кейін де бұл мәселе шешілген жоқ. Ұлт тілінде білім беру ісі толық жолға қойылмады. Бұл туралы автор: «Тіл туралы заңды жүзеге асыруды әуелі білім беруден бастауымыз керек еді ғой. Қазақ тілін үйретумен шектелмей, барлық пән бойынша барлық деңгейде толыққанды білімді қазақша берумен жүзеге асыруымыз керек еді ғой. Сонда ғана ол білім тіліне айналмай ма?!» – деп жазады [6, б. 316]. Осы тұста автор С.Хантингтонның мына бір пікірін келтіреді: тәуелсіздік алған елдер жергілікті тілді дамытуға ерекше мән береді, тіпті империя тілімен күрес те ашады. Бірақ, әлгі қоғамдағы элита өзге отандастарынан ерекше болып көрінуге тырысады, шет тілдерінде сөйлей білетінімен мақтанады. Мұндай жағдайлар XVII-XVIII ғасырларда батыста кең етек алыпты. Алайда, оған қарсылық күшейе түспесе, әлсіремеген.

Жазушының: «Ендігі жерде бұл майдандағы басты көрсеткіш – ана тілімізде қандай мөлшерде, қаншалықты дәрежеде білім беріп жүргендігіміз болуға тиіс. Егер барлық пән бойынша барлық дәрежеде білім бере алсақ қана, ана тіліміз мемлекеттік тіл бола алады. Онсыз биліктің тілі, ұлттық тіл, мемлекеттік тіл болмай, аудармашылар мен халықтың белгілі бір бөлігі ғана білетін этнографиялық құбылыс күйінде қала береді» [6, б. 319], – деген тұжырымы

барша отандастарымызды ойлантуы керек. Тәуелсіздік жылдарында көтерілген «үш тілділік» саясатының қазақ тілінің дамуына қаншалықты зиян екендігіне осыдан-ақ көз жеткізуге болады.

«Ұлт бостан болмайынша, адам бостан бола алмайды» деген тарауда адам бостандығын, саяси еркіндік пен рухани, экономикалық бостандықты көксеген жаңа замандағы мемлекетті халықтың өзі билейтін либералдық қисынның шығуы баяндалады. Ұлтшылдық ғасыры аталған XIX ғасырда өрістеген буржуазиялық либерализм адам құқымен қатар ұлттар құқын да жиі айтатын болды. Либерализм ұлттық дамуға басым мән беріп, ол үшін томаға-тұйық болмай, өзара ықпалдасуға шақырды. Ешқандай да «таңдаулы» немесе «таңдаулы емес» ұлт болмайды, олар әрқилы бола тұра, өзара тең екендігі ұдайы ескерілуі керек. I дүниежүзілік соғыс кезінде сыр берген либералдық ұлтшылдық ұлт мәселесіне енжар қарай бастады. Өйткені, бұл кезде үдей түскен ұлт-азаттық қозғалыстары әлемдік үстемдікке ұмтыла бастаған капиталистік империализмге қарсы бағытталған болатын. II дүниежүзілік соғыстың соңында ұлттардың өзін-өзі билеу құқы қайта-қайта талқыланып, ақыры Біріккен Ұлттар Ұйымы құрылды. Бұл ұлт-азаттық қозғалыстың қайта күшеюіне әсер етті. Көптеген елдер тәуелсіздік алды. БҰҰ құрылған жылы 51 тәуелсіз мемлекет болса, айналасы 40 жылдың ішінде тәуелсіз мемлекеттер 3 еседен астам көбейіп, 1985 жылы олардың саны 159-ға жетті. Автор либералдық ұлтшылдықтан басқа консервативті ұлтшылдық, экспансионистік ұлтшылдық, отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық түрлеріне де сипаттама беріп кетеді. Балаң тәуелсіздіктің кешегі кенделіктің құрсауынан шамалы уақытта шыға алмайтынын, қиыншылықтарға тап болып, әрқилы ауытқуларға ұрынатынын да ескертіп өтеді. Тәуелсіз қоғамды тура жолға салатын – демократия мен жасампаз бәсекелестік екенін, ол арқылы әлеуметтік әділет пен қоғамдық келісім орнайтынын айтады. Осы бағытта алдағы уақытта басты назарға алынуға тиісті мәселелерді тұжырымдайды.

«Тіл мерейі – ел мерейі» деп аталатын соңғы тарауда тәуелсіздіктің қиын жолында оны көркейтетін ғылыми дамуға негізделген жасампаздық тәуекел дей келе, көптеген дамыған елдердің тәжірибесін мысалға келтіре отырып, ықтимал тәуекелдер мен дамудың қисындарын алға тартады. «Тіл теңдігінсіз мемлекет теңдігін, мәдениет теңдігінсіз азамат теңдігін көзге елестету мүмкін емес»; «Мәдениетте өз құқығынды қорғау – өз тілінде білім алу» [6, б. 353]; Дамудың басты тетігі білім болса, білім беруді ана тілінде жүргізудің маңыздылығы бірінгі орында тұруы керек. Жазушының: «Ата-ана махаббатын, атажұрт ықыласын, атамекен табиғатын, туған топырақтың ыстық табын сезінуден басталатын дүнтетанудың ең сенімді жолы – өзіңе біткен ең етене түйсік-қабілеттер мен етіңмен ет, сүтіңмен сүт болып жаратылған төл тіліңді мейлінше жұмылдырып, ұршықтай үйіріп меңгере білу екендігі даусыз», – деп тұжырымдайтын автор мемлекеттік тілді дамытудың ең басты жолын да атап көрсетеді: «Демократиялық мемлекет, ең алдымен, халықтық білім беру ісін лайықты жолға қойғанда барып өз атын өзі ақтай алады. Ал ондай білім – ана тілінде берілетін білім. Оның деңгейі мен көлемінің тереңдігі мен сапасын қамтамасыз ету, бүгінгі талаптарға лайық стандарттары мен ақпараттық тәсілдерін қалыптастыру мемлекет мойнындағы парыз» [6, б. 362].

Қорытынды. Ә.Кекілбаевтың талантын құрметтеуші жеделдес інісі Ж.Мұқановтың: «Әбіш аға не айтса да, не жазса да тереңнен қазып, алыстан тербеп, өзіне дейінгілер айта алмаған, байқай алмаған құбылыстарды қолмен қойғандай жіпке тізіп, жіліктеп, жүйелеп берер еді» [10, б. 112], – дегеніндей, автор тіл мен тәуелсіздік туралы ойларын арыдан бастап тарқатып, сонау дүниенің жаралуы мен адамзаттың таралуының барысын баяндаудан бастайды. «Тіл және Тәуелсіздік» – тәуелсіздіктің қазіргі кезеңінде күн тәртібінде тұрған қазақ тілінің мәселесін көтеріп, тілдің пайда болуынан бастап, қилы замандарды басынан өткерген халық тілінің тағдыры туралы кеңінен толғаған туынды. Жазушы хәм қайраткер ретінде «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» деген тұжырымның мәнін ашу үшін әлемдік тілдердің мысалын зерделеу арқылы бодандықтан бостандыққа шыққан елдердің байырғы тілінің жағдайын сараптайды. Қазіргі қазақ тілін дамыту үшін тәуелсіздік жылдарында қаншама мәселе көтеріліп, бағдарламалар қабылданып, қыруар қаржы бөлініп, жұмыстар жүргізілгенімен, нәтиже бермей келе жатқанының себептерін ашады.

Еңбекте танымдық мәліметтер өте көп. Жазушы әңгіме етіп отырған тарихтың түрлі кезеңдеріндегі қоғам, заман, адам қатынастарындағы түрлі ғылыми салаларда еңбектер жазған ойшыл-ғалымдар мен зерттеушілердің ой-тұжырымдарын, зерттеу нәтижелерін, дерек-

дәйектерін молынан пайдаланған. Өлімдік даму барысындағы түрлі мемлекеттерде орын алған тарихи, қоғамдық-әлеуметтік, саяси процестердің нәтижелерін көрсететін тұжырымдар, статистикалық деректер жиі ұшырасып отырады. Мұның бәрі автордың тіл мәселесін жалаң алып көрсетпей, тарихи даму тұрғысынан, қоғам дамуының заңдылықтары аясында қарастырғанын көреміз.

Тілдің адам өміріндегі маңызын асыра айту мүмкін емес. С.Г.Тер-Минасова «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» атты еңбегінде тілдің тұлғаны қалыптастырудағы орны туралы былай деп жазады: «Тіл мен адам ажырамас бірлікте. Әлемде адамзаттан тыс тіл болмайтыны секілді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды. Адамды тілсіз зерттеп білуге болмайтыны сияқты, тілді де адамсыз меңгеру мүмкін емес. Тіл адамның қоршаған ортасын, сол ортада қалыптасқан мәдениетті бейнелейді, мәдениетті сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға жеткізеді. Тіл – таным құралы, адам оның көмегімен әлемді, мәдениетті танып, біледі. Сондай-ақ тіл – мәдениет құралы, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайды. Тіл – айнымас қатал ұстаз, ол өзінде қалыптасқан идеяларды, пікірлерді, мәдени қабылдау модельдері мен іс-әрекеттерді таңудан талмайды», – деп жазады [11, б. 18]. Осындай коммуникациялық маңызды құрал болумен қатар, ұлттық жаны болып табылатын тіл туралы жазушының ой-тұжырымдары қашан да өзекті болмақ.

Қорыта айтқанда, Ә.Кекілбаевтың «Тіл және Тәуелсіздік» еңбегі – тіл дамуының заңдылықтары мен проблемаларын жинақтап көрсеткен, мемлекеттік тілімізді дамыту жолында атқарылар істерге әдіснамалық бағыт беретін іргелі еңбек деп айта аламыз.

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын АР19678872 – «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы қоғамдық сананың жаңғыруы контекстінде» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Құрманбайұлы Ш. Толғаулы тіл. / Ш.Құрманбайұлы. – Астана, 2014. – 372 б.
- [2]. Шоқай М. Таңдамалы. I том./ М.Шоқай. – Алматы. Қайнар, 1998. – 512 б.
- [3]. Абдрахманов С. Абыз Әбіш. Әбіш Кекілбаевтың ойшылдығы туралы толғаныстар. / С.Абдырахманов. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 560 б.
- [4]. Әбіш Кекілбаев. Энциклопедия. I том. Шығармашылығы. / Алматы: Арыс, 2018. – 800 б.
- [5]. Байтұрсынов А. Ақ жол. / А.Байтұрсынов. – Алматы, 1991. – 208 б.
- [6]. Кекілбаев Ә. Тіл және Тәуелсіздік // Кекілбаев Ә. Сыр десте. I том. Замана дидары. Көсемсөздер. / Ә.Кекілбаев. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 488 б.
- [7]. Остраумов Н.К. Личные воспоминания. / Н.К.Остроумов. – Ташкент, 1891.
- [8]. Бәкір Ә. Тіл тұғыры. / Ә.Бәкір. – Алматы, 2017. – 176 б.
- [9]. Аймұхамбет Ж., Мырзахметов А., Өлімбаев А. / Ж.Аймұхамбет т.б.. Әдебиет теориясы. Оқулық. – Астана, 2023. – 304 б.
- [10]. Мұқанов Ж. Жүз күндік жалғыздық. / Ж.Мұқанов. – Астана. Ақ Жайық, 2016. – 120 б.
- [11]. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. / С.Г.Минасова. – Алматы: «ҰАБ» ҚҚ. 2018. – 340 б.

REFERENCES

- [1]. Qurmanbaiuly Sh. Tolgauly til. / Sh.Qurmanbaiuly. – Astana, 2014. – 372 b.
- [2]. Shokai M. Tandamaly. I tom./ M.Shokai. – Almaty. Kainar, 1998. – 512 b.
- [3]. Abdrahmanov S. Abyz Abish. Abish Kekilbaevtyn oishyldygy turaly tolganystar. / S.Abdyrahmanov. – Nur-Sultan: Foliant, 2019. – 560 b.
- [4]. Abish Kekilbaev. Jenciklopedija. I tom. Shygarmashylygy. / Almaty: Arys, 2018. – 800 b.
- [5]. Baitursynov A. Ak zhol. / A.Baitursynov. – Almaty, 1991. – 208 b.
- [6]. Kekilbaev A. Til zhəne Tauelsizdik // Kekilbaev A. Syr destе. I tom. Zamana didary. Kosemsozder. / A.Kekilbaev. – Almaty: Nurly alem, 2009. – 488 b.
- [7]. Ostrauomov N.K. Lichnye vospominanija. / N.K.Ostroumov. – Tashkent, 1891.
- [8]. Bakir Ә. Til tugyry. / A.Bәkir. – Almaty, 2017. – 176 b.

- [9]. Aimuhambet Zh., Myrzahmetov A., Alimbaev A. / Zh.Aimuhambet t.b. Adebiet teorijasy. Okulyk. – Astana, 2023. – 304 b.
 [10]. Mukanov Zh. Zhuz kundik zhalgyzdyk. / Zh.Mukanov. – Astana. Ak Zhajyk, 2016. – 120 b.
 [11]. Ter-Minasova S.G. Til zhane madenietaralyk kommunikacija. / S.G.Minasova. – Almaty: «UAB» KK. 2018. – 340 b.

**Кабылов Адилет Дыбысович
 Жайлауов Бактыбай Сарсенбаевич**

*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
 г. Актау, Казахстан*

РАЗМЫШЛЕНИЯ АБИША КЕКИЛБАЕВА О ЯЗЫКЕ

Аннотация. Литературно-творческое наследие выдающегося государственного и общественного деятеля, народного писателя Казахстана Абиша Кекильбаева охватывает широкий круг тем. Наряду с литературно-художественными произведениями различных жанров, писатель также внес вклад публицистическими, познавательно-исследовательскими трудами для духовного развития нашего народа. Его размышления об истории и языке, традициях, культуре и выдающихся личностях нашли отражение во многих его статьях, выступлениях. Он был непосредственным свидетелем обретения нашей страной независимости, участвовал в формировании ее законодательной основы, а также внес большой вклад в писательскую деятельность. Активно участвовал в приобретении казахским языком статуса государственного, написал много статей о проблемах его развития. Изучая предисторию развития общества и языка, предлагая уроки из истории борьбы за судьбу родного языка освобожденных от подданства народов, он высказал ценные мысли в направлении расширения сферы деятельности казахского языка, образования на родном языке. В многочисленных выступлениях писателя в период обретения независимости страны, в интервью и статьях как «Бережное использование родного языка и доведение до совершенства будущих поколений – дело чести», «Наш язык – главное достояние», «Думать о языке – значит думать обо всем», «Ядро национальной духовности – язык» и др он затрагивает проблемы родного языка. Труд писателя, глубоко затрагивающий проблему независимости и языка, представляет собой историко-познавательное исследование «Язык и независимость». Он был опубликован в виде статьи-эссе в нескольких выпусках газеты «Егемен Қазақстан» в 2006 году и вошел в одноименную книгу, изданную в 2007 году издательством «Ер-Даулет» в г. Астана. Это был труд, написанный очень своевременно и серьезно относящийся к сложному языковому вопросу в обществе, высказывающий ценные мысли, раскрывающий значение проблемы государственного языка. Этот труд, написанный после интервью тогдашнего главы государства по языку, раскрывает суть принципа «Будущее Казахстана – на казахском языке» и раскрывает значение языка в жизни общества, его место в построении национального государства и консолидации общества. В свете таких понятий, как община людей, общество, государство, колониальность и боданство, свобода и независимость, доказывают различными фактами значение развития языка для независимости. Статья посвящена раскрытию смысла этого труда.

Ключевые слова: язык, общество, история, независимость, колониальная политика, подданство, цивилизация, устойчивое развитие.

**Kabylov Adilet
 Zhailauov Baktybai**

*Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov
 Aktau, Kazakhstan*

ABISH KEKILBAYEV'S REFLECTIONS ON LANGUAGE

Annotation. The literary and creative heritage of the outstanding statesman and public figure, people's writer of Kazakhstan Abish Kekilbayev covers a wide range of topics. Along with literary and artistic works of various genres, the writer also contributed with journalistic, educational and research works for the spiritual development of our people. His reflections on history and language, traditions, culture and outstanding personalities are reflected in many of his articles and speeches. He was a direct witness of our country's independence, participated in the formation of its legislative framework, and

also made a great contribution to writing. Actively participated in the acquisition of the Kazakh language status of the state language, wrote many articles about the problems of its development. Studying the prehistory of the development of society and language, offering lessons from the history of the struggle for the fate of the native language of the peoples freed from citizenship, he expressed valuable thoughts in the direction of expanding the scope of the Kazakh language, education in the native language. In numerous speeches of the writer during the independence of the country, in interviews and articles like "Careful use of the native language and perfection of future generations is a matter of honor", "Our language is the main asset", "Thinking about language means thinking about everything", "The core of national spirituality is language", etc. he tightens the problems of the native language. The writer's work, which deeply touches on the problem of independence and language, is a historical and cognitive study "Language and independence". It was published in the form of an essay article in several issues of the newspaper "Egemen Kazakhstan" in 2006 and was included in the book of the same name published in 2007 by the publishing house "Er-Daulet" in Astana. It was a work written in a very timely manner and seriously related to a complex language issue in society, expressing valuable thoughts, revealing the significance of the problem of the state language. This work, written after an interview with the then head of state on language, reveals the essence of the principle "The future of Kazakhstan is in the Kazakh language" and reveals the importance of language in the life of society, its place in building a national state and consolidating society. In the light of such concepts as the community of people, society, the state, coloniality and citizenship, freedom and independence, prove by various facts the importance of language development for independence. The article is devoted to the disclosure of the meaning of this work.

Keywords: language, society, history, independence, colonial policy, citizenship, civilization, sustainable development.